

Михайло Бурдін,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фундаментальних
юридичних дисциплін
Харківського національного
університету внутрішніх справ

УДК 343.162.1:342.25(477)

***Інститут слідчих у судово-адміністративній
системі Російської імперії в 1860–1864 рр.
(на матеріалах українських губерній)***

Нагальною проблемою сьогодення є проведення докорінних змін у системі кримінальної юстиції України. Запропоновані підходи до реформування системи кримінального судочинства викликають жваві дискусії щодо комплексу питань перебудови слідчого апарату, від утворення відокремленого органу виконавчої влади, на кшталт Слідчого комітету Російської Федерації, до повного передання слідчих функцій судовим установам. При цьому основною проблемою залишається забезпечення проведення всебічного, об'єктивного та неупередженого розслідування кримінальних справ. У цьому контексті для розроблення нового кримінально-процесуального законодавства є необхідним вивчення історичної практики, зокрема реалізації в українських губерніях Російської імперії судової реформи – найбільш послідовної з низки буржуазно-ліберальних перетворень ХІХ ст. Утворення

в 1860 р. принципово нового органу досудового слідства – інституту судових слідчих було першою спробою забезпечення процесуальної незалежності слідчого. Саме тому привертає увагу проблема взаємодії слідчого апарату з місцевою адміністрацією напередодні судової реформи 1864 р.

Зазначену тематику висвітлювали у своїх працях як учені-юристи дореволюційної доби – А. Ф. Коні, Б. Л. Бразоль, С. І. Баршев, Я. Городиський, І. В. Гессен, так і дослідники радянської доби – Б. В. Віленський, М. О. Чельцов-Бебутов. З-поміж досліджень сучасних науковців варто відзначити праці О. Н. Ярмиша, Ю. А. Холода, О. Г. Мамонтова, Г. О. Волчкової. Водночас питання взаємодії судових слідчих із місцевою адміністрацією в українських губерніях у зазначений відтинок часу розглядалося дещо фрагментарно.

Метою статті є визначення місця інституту слідчих у системі судово-

адміністративних органів Російської імперії в підготовчий період судової реформи, аналіз основних проблем забезпечення процесуальної незалежності слідчих і висвітлення способів їх розв'язання.

Протягом 1860–1861 рр. було сформовано слідчий апарат українських губерній. Новий устрій слідчої частини з перших днів запровадження зіткнувся з несприятливими умовами для подальшого розвитку та функціонування. Ці умови можна переділити на дві категорії – формально-правові та соціальні. До першої категорії належало насамперед подвійне становище новоутвореного інституту в системі дореформеного судоустрою та судочинства. Б. Л. Бразоль писав: «Явившись провозвестником начал 1864 г., став первым звеном в длинном ряду правительственных мероприятий, создававших и укреплявших в России величественное здание обновленного суда, Учреждение судебных следователей врезалось клином в отживавший, но все еще живой строй дореформенной юстиции, вызывая недоумение, а иногда и недоверие у судей, стряпчих и заседателей старого типа» [1, с. 12].

Замість підтримки судові слідчі доволі часто зустрічали в дореформених судових колегіях відкрити протидію власним законним і поміркованим діям; часто дореформені суди повертали слідчим справи з указівками та приписами, що суперечили букві й духу закону. Таке негативне, у найліпшому разі байдуже ставлення судових установ до судових слідчих аж ніяк не сприяло розвитку нової інституції.

Повітові суди, звичні до провадження слідства різноманітними органами поліції, навіть після відокремлення слідчої частини від поліції продовжували виявляти останній безмежну довіру щодо проведеного дізнання. У разі виникнення суперечок між поліційними чиновниками та нещодавно утвореними судовими слідчими суди ставали на захист поліції. Так, Б. Л. Бразоль

наводить приклад, коли судового слідчого було відсторонено від провадження слідства за звичайним доносом поліційного пристава [1, с. 12].

Утворений на основі компромісу апарат судових слідчих було поставлено в організаційному плані у скрутне становище. З одного боку, він був відокремлений від поліції, хоча його діяльність вимагала безпосередньої та постійної взаємодії з поліцією, а з іншого – судові слідчі, хоч і проголошувалися членами повітового суду, але мали, на відміну від інших членів суду, особливу організацію, наближену до організації діяльності станових приставів (дільнична система), а суд мав відносно них контрольні повноваження. Тож ані поліція, ані суд не визнавали їх рівноправними партнерами та ставилися до них із недовірою [2, с. 19–20].

Міністерство юстиції, яке не мало права виносити кримінальним палатам і повітовим судам зауваження і попередження, було змушене навіть удаватися до таких заходів, як розсилання конфіденційних листів на ім'я голів кримінальних палат і губернських прокурорів із указівками на необхідність «ограждения служебного достоинства» судових слідчих [1, с. 14]. Однак ці заходи не завжди могли змінити недобррозичливе ставлення дореформених судів до слідчого інституту.

Успішному становленню слідчої частини також перешкоджало подвійне становище судового слідчого в загальній системі дореформеного губернського управління. Підпорядкованість слідчих Міністерству юстиції мала значною мірою формальний характер, оскільки призначення, переміщення, звільнення та розподіл слідчих по дільницях повністю залежали від губернатора, який обмежувався лише обов'язком погоджувати свої дії з губернським прокурором (що також було формальністю). Отже, «отдаленная зависимость следователей от министерства и министра юстиции

паралізовалась ближайшею и гораздо более действительною зависимо-стью их от губернаторов и общей системы губернского управления» [1, с. 14]. Самі повітові суди, членами яких уважалися судові слідчі, перебували під повним впливом губернської адміністрації та губернаторів. Хоча право на звільнення слідчих надавалося безпосередньо міністру юстиції, на практиці приводом до звільнення в більшості випадків був негативний відгук губернатора про службову діяльність, а інколи і про приватне життя слідчого. Вплив адміністрації на попереднє слідство також чинився через поліцію, яка до введення Судових статутів здійснювала дізнання в підпорядкуванні адміністрації.

Система поліпідпорядкованості судових слідчих різним судовим та адміністративним інстанціям надзвичайно негативно позначалася на проведенні розслідувань. Так, розбіжності, що виникали у провадженні слідства, всупереч статтям 16, 18, 23 та 24 Установлення судових слідчих вирішувалися не судовими установами, а губернськими правліннями.

Навіть більше, втручання адміністрації в судові справи аж ніяк не завжди обмежувалося вирішенням питань слідчої практики. Окремі губернатори, використовуючи майже необмежений вплив у губернії, втручалися і скасовували розпорядження судових слідчих, вимагали передання матеріалів слідчого провадження. Так, харківський губернатор О. П. Ахматов у серпні 1862 р. вимагав від судового слідчого Валківського повіту негайної доправи слідчого провадження щодо звинувачення державного селянина Черкеса (Черкес звинувачувався в антиурядових висловах) [3].

Однак втручання губернської влади в хід розслідування інколи було єдиним засобом боротьби зі свавіллям нечесних слідчих чиновників. Показовим є позиція адміністрації у справі про вбивство писаря Звенигородської

поштової станції І. Андрієвського. Так, у 1860 р. арештованого за підозрою у крадіжці 6080 карбованців станційного писаря І. Андрієвського вбили у в'язниці. Для розслідування злочину розпорядженням київського губернатора було утворено слідчу комісію у складі помічника ісправника майора Афанасьєва та звенигородського повітового стріпчого Деркачова, які протягом дев'яти місяців справи не розкрили. За скаргою вдови вбитого, київським, подільським і волинським генерал-губернатором І. І. Васильчиковим було утворено нову слідчу комісію у складі судових слідчих Чоківського та Вінницького, майора Афанасьєва та помічника поштмейстера Уманської поштової станції Якубовського. Комісія провела допит удови, «допросили еврея Винокура (которому убийцы обещали заплатить за молчание) и предали дело забвению, чему способствовали купец Пинхас Файман со своей дочерью Сурой Соколиковой». Розпочалися переслідування Андрієвської за начебто хибні свідчення. У своєму клопотанні від 10 січня 1864 р. удова просила генерал-губернатора про перевірку викладених фактів чиновником з особливих доручень та про особистий розгляд справи. Лише завдяки втручання генерал-губернатора справу було поновлено і поставлено на особистий контроль, губернського прокурора було зобов'язано доповідати про хід розслідування [4].

Фактично губернська влада повністю контролювала діяльність слідчих, розглядала скарги на їхні дії. Так, до київського, подільського та волинського генерал-губернатора зверталися: І. Розенблат, зі скаргою на судового слідчого Крешера про вимагання в нього грошей [5]; дворянин Флоріан Таргоні, потерпілий у справі про пограбування, скаржився на судового слідчого Острозького повітового суду, який неправильно провадив слідство (умовляв Таргоні про зупинення слід-

ства, не допитав указаних свідків) тощо [6]. Водночас губернське начальство виступало арбітром у спорах судових слідчих з палатами кримінального суду. У листопаді 1865 р. до генерал-губернатора Південно-Західного краю О. П. Безака звернувся судовий слідчий К. Пінський, який скаржився на дії подільської кримінальної палати «за призначення над ним слідства та відсторонення від посади за зваблювання дівчини-однودворки м. Руди А. Артабідової» [7, с. 1].

Перевірку відомостей, викладених у скаргах і клопотаннях, а надто стосовно до державних службовців, проводили чиновники з особливих доручень, які перебували при губернаторах. За результатами перевірки скарг губернатори видавали вказівки та приписи. Наприклад, 1 березня 1862 р. харківський військовий губернатор своїм приписом зобов'язав слідчого Самойлова надати можливість депутату Арцибашеву ознайомитися з кримінальною справою [8].

Крім безпосереднього втручання, генерал-губернатори впливали на слідчу частину також виданням циркулярних приписів, адресованих губернаторам. Циркуляри вимагали вжиття тих або тих заходів щодо нагляду за провадженням слідства, інколи при цьому генерал-губернатори висловлювали власне незадоволення діяльністю окремих слідчих і погрожували застосуванням дисциплінарних стягнень.

Окремі губернатори вбачали в судових слідчих лише новий різновид губернських чиновників та безпосередньо від себе доручали слідчим провадження слідства в різних справах. Ця практика викликала в серпні 1861 р., з ініціативи Д. М. Блудова, появу роз'яснення Міністерства юстиції про неприпустимість безпосередніх зносин губернаторів і губернських правлінь із судовими слідчими [1, с. 19].

Негативне ставлення губернської адміністрації до утвореного інституту

судових слідчих та її втручання у слідчий процес не тільки перешкоджали провадженню розслідування у кримінальних справах, а й значною мірою загострювали відносини між губернаторами та губернськими прокурорами, які ставили собі за обов'язок охороняти незалежність слідчих. За своїм становищем у системі дореформеного управління прокуратура була «посередницею між судом та адміністрацією, оберігаючи гідність першого та надаючи діям останньої характер законності» [1, с. 19]. Саме тому в разі вкрай активного втручання губернаторів у роботу судових слідчих губернські прокурори були змушені йти на спори з адміністрацією, що періодично ставало предметом розгляду засідань Сенату.

А от широкі кола суспільства поставилися до інституту судових слідчих із повною довірою. Суспільство вбачало у прийнятих 8 червня 1860 р. законах початок позитивних перетворень усієї судової системи. За даними, що містилися в доповіді керівника Міністерства юстиції від 12 серпня 1864 р., збільшилася кількість слухачів юридичних факультетів та осіб, які бажали проходити службу в судовому відомстві. Також позитивні наслідки мали заходи з підготування професійних судових слідчих при Міністерстві юстиції (відповідно до указу від 3 грудня 1862 р.) – 25 кандидатів, які закінчили 6-місячне випробування при судових установах, були призначені судовими слідчими в губернії, «в яких добір освічених і сумлінних чиновників для заміщення цих посад був найбільш ускладненим» [1, с. 21].

Одна з найсуттєвіших перешкод успішному провадженню слідства слідчими чиновниками полягала в незадовільному стані дореформеної поліції, на яку покладалися обов'язки з проведення дізнання у кримінальних справах. Основними причинами такого стану поліції були: мала чисельність і незадовільний кадровий склад,

багатоманітність окремих видів поліції та її становий характер. Слідчі чиновники у провадженні розслідувань мусили розраховувати лише на власні сили. Поліція часто демонструвала повну бездіяльність і відсутність будь-якої ініціативи.

Наявність у поліційних чинів широкого кола господарчо-розпорядчих обов'язків робило проведення дізнання та розшуків у кримінальних справах зайвим тягарем. Відомі випадки приховування злочинів поліційними чинами, відмови у прийнятті скарг і заяв, що збільшувало рівень латентної злочинності. Оскільки закон не встановлював поліції за обов'язок безумовне виконання розпоряджень слідчих, доручення судових слідчих виконувалися поліцією без ентузіазму, в багатьох випадках суто формально. Циркуляр Департаменту виконавчої поліції від 17 вересня 1862 р. ставив за обов'язок поліції сприяти судовим слідчим у розшуку злочинців, але на практиці він ігнорувався [9].

Так, у доповідній записці Київської палати кримінального суду зазначалося, що до палати періодично зверталися судові слідчі з рапортами, в яких доповідали «о несодействии им местными полициями в успешном производстве следствий и о несвоевременной доставке полицией предварительных сведений о событиях и происшествиях, подлежащих дальнейшему расследованию, и неполноте этих сведений, упущении фактических данных, которые уже невозможно приобрести без потери их значения» [10, с. 33]. Подільська палата кримінального суду відносила до причин повільного розслідування справ, зокрема, «неточное и несвоевременное исполнение полициями требований судебных следователей, что заставляет последних вести переписку как с местными властями, так и с их начальством об исполнении их требований» [11, с. 47–47].

Найбільшої шкоди провадженню слідства завдавали великі розміри

слідчих діляниць і вкрай незадовільний стан шляхів. Конфлікти слідчих із місцевою адміністрацією виникали і з питань матеріально-технічного забезпечення, оскільки надання слідчим квартир і транспорту було віднесено до земських повинностей. «Некоторые следователи ведут долгую и бесполезную переписку с местными административными властями и губернским начальством об отводе им квартир, которых не получили до сих пор... Из донесений судебных следователей видно, что они, чтобы отправиться с места жительства для производства следствия, должны были ждать целый день, и им отводили таких лошадей, которые в сутки проходят несколько верст», – доповідала палата кримінального суду Подільської губернії [11, с. 47].

Ситуація була типовою практично в усіх губерніях: «Судебные следователи входили и продолжают входить в Палату с донесениями: ...в) о медленности отвода судебным следователям квартир и крайнем неудобстве оных; г) о затруднении в получении обывательских лошадей при разъездах, особенно в летнее рабочее время (при недостатке в селениях лошадей), так что судебные следователи теряют иногда не часы, а целые сутки в ожидании выезда из одного селения в другое, что противоречит требованиям закона о раскрытии преступления по горячим следам. По всем этим предметам палата уголовного суда ведет переписку с губернским правлением или представляет начальнику губернии» [10, с. 33].

Навантаження слідчих у містах було більшим, ніж у повітах, але в містах на допомогу слідчим надавалися кандидати на судові посади, які перебували при повітових судах. У повітах слідчі залишалися сам на сам з усіма труднощами та були змушені наймати писарів і діловодів власним коштом. Палати кримінальних справ клопоталися перед губернським начальством про

необхідність або призначати кожному судовому слідчому писарів «как для успешного по участку делопроизводства и подготовки отчетности, так и с учетом того, что при отсутствии судебного следователя в местах его постоянного пребывания он не в состоянии возить с собой все делопроизводство, оставляют же его в квартире, ни в чем целостностью не обеспеченною, особенно в селении, небезопасно», або про збільшення грошового утримання, оскільки «при недостаточности назначенного судебным следователем содержания, при необходимости найма 1-2 порядочных писцов и увеличении прожиточного минимума, следователи, находящиеся вне городов, при разъездах, подвергаются всем крайностям в плате за необходимые потребности жизни, даже за найм ночлега. Из них семейные в таком случае несут двойные расходы» [10, с. 33].

До загальних чинників впливу на діяльність слідчих додавалися чинники, притаманні окремим місцевостям, наприклад, скорочення в 1865 р. спеціальних чиновників, які проводили розслідування крадіжок коней, та передання слідства з означених злочинів до юрисдикції судових слідчих викликало необхідність створення в Подільській губернії (де конокрадство було вельми поширеним явищем) додатково 12 посад судових слідчих (з 26 до 38) [12, с. 23].

Уряд уважно вивчав досвід роботи слідчих чиновників. Міністерство юстиції вже через півроку після заснування інституту вимагало від губернського начальства звітів про результати роботи слідчих, якість провадження слідства. Однак відсутність у 60-х роках XIX ст. чіткої системи статистичного обліку та звітності в судовому відомстві, вкрай незадовільний стан діловодства поліції та судів ставили кількісні показники під великий сумнів. До кількісних показників належали кількість слідчих справ, що пере-

бували у провадженні, та кількість справ, завершених за рік. Відсутність чітких норм, які регламентували б облік руху справ, недобросовісне провадження окремими слідчими діловодства, плинність кадрів вносили в систему обліку та звітності плутанину. Часто звіти повітових судів, судових слідчих і прокурорів значною мірою не збігалися. Судові слідчі до закінчених слідств відносили не тільки справи, передані до суду, а й справи, припинені через нерозшук винних, передані іншим слідчим навіть для виконання окремих слідчих дій, тощо. Показники не було класифіковано за характером злочинів. Єдиним показником наявності у провадженні слідчого особливо важливих справ була його участь у провадженні слідства у складі слідчих комісій. Саме тому кількісні показники не викликали довіри ані в губернського начальства та прокуратури, ані в чиновників Міністерства юстиції.

І все ж таки перший практичний досвід діяльності судових слідчих продемонстрував ефективність і доцільність існування нового органу попереднього розслідування: значно поліпилася якість підготовки матеріалів слідчого провадження, зменшилися зволікання з провадженням слідства. Водночас існування в системі попереднього розслідування формально незалежного органу виявило негативні елементи кримінальної юстиції, які в подальшому набули системного характеру. Різна відомча підпорядкованість поліції та судового слідчого (відповідно Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції), фактичне втручання губернської адміністрації в хід попереднього слідства, неприйняття консервативно налаштованими колами суспільства новоутвореного органу кримінальної юстиції значним чином негативно впливало на функціонування всієї судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бразоль Б. Л.* Очерки по следственной части: История. Практика / Б. Л. Бразоль. – Петроград : Гос. тип., 1916. – 215 с.
2. *Мнение* Киевской палаты уголовного суда о деятельности судебных следователей, о удобстве и неудобстве заключающихся при производстве ими следствий от 09.11.1862 // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О. з. 657. – А. с. 31–35.
3. *Мамонтов А. Г.* Реформа предварительного следствия во второй половине XIX века в России: Историко-правовое исследование : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / А. Г. Мамонтов. – М., 1996. – 24 с.
4. *Предписание* Валковскому судебному следователю о доставке следственного производства // ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 219. – О. з. 29. – А. с. 1–6.
5. *Дело* о направлении производства следствия Звенигородским уездным судом по делу об убийстве писаря Звенигородской почтовой станции Андриевского И. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О. з. 21. – А. с. 1–18.
6. *Жалоба И.* Розенבלата на судебного следователя Креншера // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 175. – О. з. 600. – А. с. 2–3.
7. *Дело* о жалобе дворянина Флориана Таргони на судебного следователя Острожского уездного суда за неправильное ведение следствия по делу об ограблении его корчмарем Шмулем Эрге // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О. з. 164. – А. с. 1–40.
8. *Жалоба* судебного следователя губернского секретаря К. Пинского от 3 ноября 1865 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 179. – О. з. 647. – А. с. 1–6.
9. *Предписание* харьковского военного губернатора от 1 марта 1862 г. // ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 211. – О. з. 31. – А. с. 2.
10. *Циркуляр* Департамента полиции исполнительной от 17 сентября 1862 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 770. – О. з. 144. – А. с. 177.
11. *Мнение* Подольской палаты уголовного суда о деятельности судебных следователей, о удобствах и неудобствах заключающихся при производстве ими следствий от 16.11.1862 г. // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 39. – О. з. 657. – А. с. 46–48.
12. *Судебно-статистические* сведения и соображения о введении судебной реформы по Подольской губернии // Судебно-статистические сведения и соображения о введении в действие судебных уставов 20-го ноября 1864 года (по 32 губерниям). – Ч. 2. – СПб. : тип. Правит. Сената. – 1866. – С. 1–24.

Бурдін М. Ю. Інститут слідчих у судово-адміністративній системі Російської імперії в 1860–1864 рр. (на матеріалах українських губерній)

Статтю присвячено проблемам взаємодії утвореного в 1860 р. інституту судових слідчих із місцевими судовими органами та адміністрацією напередодні судової реформи 1864 р. Розглянуто особливості їх функціонування в українських губерніях Російської імперії.

Ключові слова: судові слідчі, попереднє слідство, органи слідства, адміністрація, судові установи, губернатор, генерал-губернатор, судова реформа.

Бурдин М. Ю. Институт следователей в судебно-административной системе Российской империи в 1860–1864 гг. (на материалах украинских губерний)

Статья посвящена проблемам взаимодействия созданного в 1860 г. института судебных следователей с местными судебными органами и администрацией в пе-

риод подготовки судебной реформы 1864 г. Рассмотрены особенности их функционирования в украинских губерниях Российской империи.

Ключевые слова: судебные следователи, предварительное следствие, орган следствия, администрация, судебные учреждения, губернатор, генерал-губернатор, судебная реформа.

Burdin N. The institute of investigators in the judicial-administrative system of the Russian Empire in the years 1860–1864 (based on documents of Ukrainian provinces)

The article is devoted to problems of interaction formed in 1860 the institute of judicial investigators with local courts and administration during the preparation of judicial reform in 1864, characterized features of its functioning in the Ukrainian provinces.

Key words: inquiry, inquiry agencies, investigation agencies, administration, courts agencies, governor, general-governor, courts reform.